

УДК 82.0(091)

А.А. Оспанова

өл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2-курс PhD докторанты, Алматы, Қазақстан

Мұстафа Шоқайдың қайраткерлік тұлғасы туралы зерттеу

Аңдатпа. Мақалада зерттеуші Дархан Қыдырәлиевтің «Мұстафа Шоқай» еңбегінің шоқайтанудағы мәні, ғұмырбаяндық, дерекнамалық маңызы туралы ой қозғалған.

Түйінді сөздер. Жаңашыл қозғалыс, ұлтжандылық.

XX ғасырдың соңы қазақ ұлты үшін қайырлы тарихи кезеңмен ұласты. Еліміз ғасырлар бойы аңсаған тәуелсіздік туын тікті.

Қазақстан жұрты әлемдік қауымдастықпен араласа бастады. Өткен уақыттың айтуға тыйым салынған тұлғаларының өмір тарихы жаңа ұстаным, жаңа таныммен зерттеле бастады.

Толып жатқан игіліктердің бірі – қазақ жастарының шет елдерге барып білім алуы. Тоқсаныншы жылдардың бас кезінде алғашқылардың бірі болып Түркия Республикасы біздің еліміздің жастарын оқуға тартты.

Білім іздеп шетке шыққан алғашқы лектің бір өкілі қазірде танымал ғалым – Дархан Қыдырәлі.

Түркия Республикасы дегенде халық жадында Мұстафа Шоқай тұратын. Зерделі жас бірден осы бағытта ізденген, зерттеу жасаған.

Дархан Қыдырәлиев «Фолиант» баспасынан 2007 жылы жарық көрген «Мұстафа Шоқай» еңбегінде былай деп жазады: «Менің ұғымымда дүниеде кездейсоқтыққа орын жоқ. 1998 жылы Егей университетінде профессор Исмаил Аканның жетекшілігімен «Мұстафа Шоқай. Өмірі, қызметі және дүниетанымы» деген тақырып бойынша диссертация қорғадым. Бұл еңбек 2001 жылы Анкара қаласында атын өзгертіпеген қалпы монография болып басылып шықты. Кітаптың «Мұхтарияттан мұғажырлыққа жалғасқан күрес» деген бөлімі Голландияда жарық көрген «Түркістанда жаңашыл қозғалыстар мен төңкерістер» атты халықаралық жинаққа енді; оған Баймырза Хайит, Хисао Коматсу, Тимур Қожаоғлы, Мехмет Сарай сынды Түркістан тарихының білгірлері жоғары баға берді» [1, 3].

Мұстафа Шоқай өмірін тұтас қамтып отырып, ел қамы деп ен шетте еңбектенген ғұмыры өзгеше адам туралы нақты-нақты мәселелерді

қозғап жазған зерттеу Шоқайтанудағы өзіндік бір үлес.

Кітап Мұстафаның өмірі балалық шақ, Мұстафа туған, өскен орта туралы «Бақытты балалық шақ» атты тараумен басталған.

Жас сәби өмірге келіп қуанған ата-ана, айнала жұрт. Оқушы еріксіз Мұстафаның қайғылы, жұмбақ қазасын ойлап, осы бір жарқын сәттер адам тағдыры тәлкек болған саяси зұлматтардың қою түтіні астында қалғаны туралы қамығады.

«Құндақтаулы нәрестені қолына алған имам, оның оң құлағына азан, сол құлағына қамат айтқаннан кейін иіле түсіп: «Сенің атың – Мұстафа» деп үш рет қайталады. Сол-ақ екен шілдеханаға жиналған қауым бір қауқылдасып қалды: «Мұстафа – өз пайғамбарымыздың аты ғой, шырағым атына заты сай болсын!», «Мұстафа – таңдаулы, қалаулы деген мағынаға келеді екен, ұлыңыз халқына қалаулы азамат болсын!», «Басынан жақсылық кетпесін!», «Әзіреті Мұхаммет – Мұстафа пайғамбарымыздың өзі қолдап, қорғап жүрсін!», «Күнді көрмейсің бе, жарықтық. Алланың рахмет-мейірімі де бүгін ерекше түсіп тұр ғой» деген сияқты тілек-дұғалар түс-тұстан айтылып жатты. Көпшілік арасында Шоқай бидің әкесі Торғай датқаның атын ауызға алып, қажылыққа екі рет барған марқұмның жақсылығын айтып, артынан ілтипат білдіріп жатқандар да болды» [1, 5].

Арғы аталары сөз ұстаған, ел жұртқа қадірлі болған, ендігі өмір ағысында да қадір-қасиетімен жасап отырған әулеттің зиынды ұрпағы Мұстафаның кішкенеде аңлап, байқаған жайлары келешек қайраткерлік болмысының қалыптасуына әсер еткендігін Дархан Қыдырәлиев шебер жымдастырып келтіріп отырғанын байқадық.

«Мұстафаны Шоқайдың кіші бауыры Оспан да ерекше жақсы көрді. Сондықтан 3-4 жасар баланың бойынан өзіне тән көптеген қасиет байқаған батыр көкесі оны жастай жанына ертіп, тәрбиелей бастады. Мұстафа да Оспан көкесіне ұқсағысы келетін. Ол ер мінезді, еңсегей бойлы, алып денелі, даусы жуан, түсі сұсты батыр көкесін мақтан тұтатын. Ерліктерін естіп, көріп, біліп оған еліктейтін. Оған «сен өскенде батыр боласың» дейтін Оспан көкесінің сөзі де үлкен демеу болатын. Әсіресе Оспан көкесінің 13 жасында Хиуа ханының ең таңдаулы үш атын алып кеткені туралы ел аузында жыр болып айтылатын оқиға бала Мұстафаның жігерін жанып, оны батырлық жасау жайлы неше түрлі қиялдарға жетелейтін...

Бірде ол көкесінің қарусыз елге әкірендеген полицей бастығын қамшымен ұрып, аттан аударып түскенінің куәсі болды. Сонда байқады, көкесінен орыстың төресі де қаймығып, ығады екен. Сол жолы Оспан көкесі оған апасы айтатын ертегілердегі алыптардай, Алпамыс, Қобыланды сияқты батырлардай елестеп кетті. Қыр қазағы тегіс құрметтейтін көкесіне қарап тұрып Мұстафаның да батыр болғысы келді. Ерлік жасап, халқына пана болып, елін жаудан қорғауды армандады» [1, 7].

Мұстафаның әкесінің орыс оқуына беруді ойластыруы, Мұстафаның Ақмешіттегі көрген тамашалары әсерлі баяндалады. Бір ауыз орысша сөз білмейтін Мұстафа кейінде бірнеше шет тілінде ерлік сөйлеген қайраткер тұлға, аса білікті заң маманы, жорналшы болды.

Кітаптың екінші тарауы сол бағыттағы алғашқы асу туралы айтады.

«Алғашқы асу» тарауында Мұстафаның Ташкендегі орыс гимназиясына оқу жайы баяндалған.

«Осылайша 1902 жылы тамыз айында әкесімен бірге Түркістан өлкесінің астанасы Ташкентке келген Мұстафа гимназияға қабылданып, оның жатақханасына орналасты. Осы кезде жасы 11-ден асып, 12-ге қараған ұлына «орыстың оқуы өтіп кетпес» үшін, Шоқай би оны қосымша сондағы діни мектептердің біріне тіркеп қойды.

Алғашқыда бұйығы көрінген қыр қазағының баласы гимназиядағы сыныптарымен тез тіл табысып кетті. Бірінші сынапта үш пен төрт аралас баға алған Мұстафа келер жылы оқу озаты болды. Сол жылы сабақ үлгерімі жоғары болған алғыр бала тез көзге ілініп, генерал-губернатордың стипендиясын алды» [1, 16].

Дархан Қыдырәлиев жас Мұстафаның дүниетаным, өзіндік көзқарас өрісінің қалыптасуына

ықпалы тиген саяси-әлеуметтік жағдайлар, жеке тұлғалар ғибраты, өз бетінше білімге құштарлықпен іздену бағыттарын нақтылы деректерге сүйеніп тартымды баяндайды.

Мұстафа Шоқайдың азаматтық тұлғасының қалыптасуындағы тарихи алғышарттар туралы танымды кеңіте түсетін мол мағлұмат береді.

«Мұстафаны ғылымға жетелеп, оның талантын ұштай білген тұлғаның бірі – башқұрттан шыққан әйгілі этнограф ғалым Әбубәкір Диваев еді. Қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты көптеген құнды еңбектер жазған Әбубәкір Диваев «Түркістан археология әуесқойлары» ұйымының жұмысынан қалмайтын Мұстафаны бірден аңғарды. Жақын танысып алғаннан кейін Диваев оны үйіне шақырды. Ғалымдығымен бірге азаматтығы, парасат-пайымы да жоғары, биік болған Диваев үйіне келген Мұстафа мен оның достарын жақсы қабылдап, олармен сұхбат құрды» [1, 18].

Ә. Диваев Мұстафаның түрікшілдік бағытта қалыптасуына елеулі ықпал жасағандығы осы еңбекте айрықша мән беріліп баяндалған. Д. Қыдырәлиевтің бұл жөнінде зер салып отырып, жасаған байламдары бағалы.

Көпшілік жұртшылық «Әсіре түрікшіл» Мұстафаның қалыптасу жолындағы өздері біле бермейтін бұл фактіні нақтырақ ұғына түседі.

«Маржанидің жолын ұнататын Әбубәкір Диваев Мұстафаны салған жерден Ташкенттегі түркістандық жәдитшілдердің жетекшілерімен таныстырды. Түркістандағы жәдитшілдік-жаңашылдық қозғалысына ұйытқы болған мүфти Махмұт хожа Бехбуди, Мүнәууар қари Абдурашидханов сынды жәдитшілдермен танысқан Мұстафа, мұнда «усул-и жәдит» мектептері туралы білді» [1, 18].

Кітапта жас Мұстафаның түркі әлемінің азаттығына арналған күрескерлік, қайраткерлік ғұмыр жолының бастауында бағыт сілтеген қари

Мүфти Махмұт хожа Бехбуди сынды адамдардың аты ілтипатпен аталады.

Азаттық үшін ауыр күрес жолы жатқанын Мұстафа бірте-бірте сіңіріп, ұғынады. Әкесі Шоқайдың өзін орыс оқуына беруіндегі түп мақсатты түйсінген.

«Орыс мектептерінде оқып жатқан түркістандық шәкірттердің тәрбиесіне үлкен мән беретін Бехбуди, Түркістаннан Ресей Мемлекеттік Думасына мүшелікке орысша білетін және заң факультетін бітірген азаматтардың өтуін жақтайтын. Сондықтан ол ұлтшыл, елшіл жастармен кездескенде «орысша оқыңыздар, заң біліңіздер, біздің күресіміз заңның шең-

берінде өрбуі тиіс» деп айтып отыратын» [1, 18].

Мұстафаның есею, еліне таныла бастауы – осы гимназиядағы кезең. Алтын медальмен бітіргелі тұрғанында генерал-губернатор орыс баласын ұсынып, ол орыс баласының Мұстафа менен артық оқиды деп, медальден бас тартуы сол кезеңдегі бұратана халыққа деген саяси қысымның бірінен хабар береді.

Осылайша, Мұстафа кішкенеде айнала өмірдегі, құқықтық құбылыстардың кереғар бағыттарын бақылап, барлап өседі.

«Есею жылдары» атты тарауда Мұстафаның Петербор университетінің заң факультетінде оқыған тұсы баяндалған.

Шығарма авторы Мұстафаның Петербордағы ортасы, айнала дүниеге өзіндік көзқарасы туралы аса мол дерек, мәлімет беріп отырады.

Әйгілі шығыстанушы Радлов тұрғысындағы ой-пайымы негізсіз емес сияқты.

«Мұстафа алмандардан басқа ұлттарға шынайы жаны ашымайтын, күштінің әлсізді билеп-төстеуін заңдылық деп білетін Радловтың бойынан ориенталист ғалымның бейнесін көрген еді. Кейін бір мақаласында ориенталист ғалым туралы «биолог-ғалым көбелектерді зорынтамен жинап, коллекция дайындағаны сияқты, Радлов та бізді дәл сондай зерттеу объектісі ретінде ғана көрер еді. Оның түрік халықтарына деген сүйіспеншілігінің бар-жоғы осы ғана болатын», – деп жазған Шоқай әділін айтып отыр» [1, 25].

Кітапта автор Мұстафаның Петербордағы саяси бағытын түзу жолындағы ортасы, ол қатысқан үйірме туралы егжей-тегжейлі мәлімет береді.

Петерборда тұрып жатқан ақмешіттік адвокат Серәлі Лапин, 1912 жылғы Осман мемлекеті мен Болгария, Греция, Сербия арасындағы Балқан соғысы, бұған Ресей ұлтшылдарының қатысы туралы айтылған деректердің астарында Мұстафаның түрікшілдік бағытында ширыға түсу себептері ашыла түскен.

«Ресей шовинистерінің осман түріктеріне қарсы жасаған митингілері, олардың «Аясофия мешітінің үстіне шармық (крест) асу» туралы көтерген ұрандары Петерборда жоғары оқу орындарында оқып жатқан түрік-мұсылман жастарының ашу-ызасын тудырды» [1, 27].

Мұсылман-түрік студенттерінің алдында Балқан соғысына Ресей араласатын болса қандай бағыт ұстанамыз деген сұрақ тұрған. Қызба қанды кавказдықтар мұндайда төзуге болмайды деп, көтеріле сөйлеседі. Мұстафа осындайда

нақтылы шараларды атқару міндетін байсалды баяндап отыратын болған. Бәрі бәтуға келіп, ортақ қаулы да шығарған.

Түріктерге көмекке қаржы жинау, қарсы жақты қолдаушыларға қосылмау т.б. жайлар ойластырылады. Ал Ресей түріктерге қарсы соғысқа кіре қалған күнде теміржол, телеграф, көпір түзу жоспарларын ойластырған.

Мұстафа елге келіп қайтуында елдегілерге бұл шаралар жөнінде мағлұмат берген.

Сол әңгімелердің әсерімен Петерборға елден Өтеген Садықұлы деген досы келіп, Түрік елшісіне көмек үшін әкелген аздаған қаржысын тапсырып кетеді.

«Оларды Тұрхан паша оңаша қабылдап, айтқан сөздерін мұқият тыңдады. Садық оған түрік жаралыларын емдеу үшін шалғайдағы түркістандық қандастарынан азын-аулақ алтын ақша әкелгенін айтқанда, елші шыдай алмай жылап жіберді. Ол өзін-өзі ұстай алмай, әсерленіп, көңілі босап, көзінен жас парлап, ұзақ жылады. Оны көріп Мұстафа мен Садық қосыла жылады. Әңгіме барысында белгілі болғандай, Тұрхан паша қазақтар жайында ештеңе білмейтін болып шықты. Оның әсіресе «сіздер мұсылмансыздар ма, әлде христиансыздар ма?» деген сауалы Садықты ойландырып тастады. Содан кейін Мұстафа елшіге Түркістан жайлы және оны мекендейтін түрік халықтары туралы баяндап берді» [1, 29].

Петерборда Мұстафа чех, поляк, фин жастарымен байланыста болған. Орыс демократтарымен пікір алысып тұрған.

Дархан Қыдырәлиев І дүниежүзілік соғыс кезіндегі Түркістандағы саяси-экономикалық ахуал, азаттық күрес мұраттары тұрғысында байсалды әңгіме өрбітеді.

1916 жыл оқиғалары ел басына түскен ауыр күндер еді.

Мұстафаның осы тұста шын мәнінде қайраткерлік ғұмыры басталғанын көреміз.

Келесі тарау «Қос төңкеріс арасында» аталады. Мұнда 1917 жылғы Ресейдегі ақпан, қазан төңкерістері тұсындағы Мұстафа Шоқай өміріндегі елеулі сәттер қамтылып, баяндалады.

«Осындай қиын жағдайда Мұстафа Шоқай өз халқына қызмет жасау жолын іздеді. Ол отандастарымен бірігіп, Керенский басқарған Уақытша үкіметтің Түркістанды басқаратын арнайы Комитет құруына қол жеткізді. Елдегі саяси қозғалысқа да Мұстафа Шоқай белсене араласып, іс жүзінде ұлттық қозғалыстың басты көсемдерінің біріне айналды» [1, 41].

Қым-қуыт дүрбелең уақытта алға мақсат қойып, әрекет ету үшін асқан саяси қырағылық, білім, біліктілікке қоса соншалықты отаншылдық, ұлтжандылық қажет екендігін Мұстафа Шоқайдың 1917 жылғы тынымсыз ұйымдастырушылық, жетекшілік белсенділігі айқындай түсті.

Түркістан халқы көп ұзамай үкімет ауысып жатқанымен, билеуші ұлттың үстем пиғылы өзгермей қала беретінін ұғынған.

Түркістанда осы кезеңде қилы дүрбелең уақиғалар болып өтті.

Тарихшы Мәмбет Қойгелдиев сол тұстағы саяси ахуалды саралай келіп мынадай тоқтам жасайды.

«Оқиғалар ағымы бұл екі автономияның да ғұмырын ұзақ еткен жоқ. Құрамындағы халықтардың өзін-өзі басқару құқығын мансұқ еткен түрлі саяси топтардың өзара арпалысты күресі жағдайында мәселенің басқаша шешілуін күту қиынсыз еді. Бірақ бізге мәлім басы ашық жағдай сол, М. Шоқайұлы өмірінің соңғы сәтіне шейін Түркістан халықтарының тәуелсіздігі

олардың мемлекеттік тұтастығына байланысты деген ойда болды. Осы ойдың жалынды насихатшысы болып өмірден өтті. Өз уағында айтылған бұл пікірдің XX ғасырдың соңына қарай іске асу мүмкіндігінің қаншалықты қиын екендігін түсіне отырып, сонымен бірге оның стратегиялық тұрғыдан қаншалықты терең және дәл айтылғандығын уақыттың өзі әлі талай рет көрсетіп беретіндігіне біздің ешқандай да күмәніміз жоқ» [2, 223].

Дархан Қыдырәлиевтің Мұстафа Шоқайдың Тәуелсіздік күрес жолын тарихи хронологиялық негізде көркем тілмен баяндап шыққан еңбегінің шоқайтанудағы мәні даусыз.

Әдебиеттер

1 Қыдырәлиев Д. Мұстафа Шоқай. – Астана: Фолиант, 2007. – 320 бет.

2 Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры. (XVIII-XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: «Жалын» баспасы ЖШС, 2004. – 400 бет.

* * *

В статье рассмотрена научная актуальность исследования «Мустафа Чокай» – молодого ученого Д. Кыдырәлиева, его значимые выводы в изучении политической деятельности Мустафы Чокая.

* * *

The article considers the relevance of scientific research, "Mustafa Chokai" - a young scientist D. Kydyralieva its significant findings in the study of political activity, Mustafa Chokaya.